

КУЛЬТУРНИЙ ТРАНСФЕР І АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Наталія ПОПЛАВСЬКА

*доктор філологічних наук, професор,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка*

Рецензія на монографію Артура Малиновського «Антропология української прози першої половини ХІХ століття. Культурні трансфери» (Київ: Талком, 2022. 560 с.).

Перепрочитання української класики – давно назріла потреба сучасного літературознавства. Підхід до неї з точки зору «критики канону» (Д. Бахманн-Медик) вимагає нової аналітики, неупереджених поглядів, незаангажованих ідеологічних оцінок, залучення широких контекстів, міждисциплінарних дискурсів, які сприяють усебічному аналізу літературних явищ.

Монографія Малиновського Артура Тимофійовича «Антропология української прози першої половини ХІХ століття. Культурні трансфери» виконана саме у такому контексті: демонструє новий підхід до аналізу української прози першої половини ХІХ століття, дослідження складних шляхів її динаміки, вироблення нового канону національного письменства, заґрунтованого на традиціях бурлескно-травестійної поезики і стилістики. Відзначено, що художність української літератури доби становлення стає зрозумілою лише в соціокультурному контексті, в умовах колонізації нації, підімперської України, яка в своїй генетичній пам'яті транслувала потужну традицію, національні культурні універсалії, архетипи. Влучно сформульована колізія «квіти в горщиках чи насіння в новому ґрунті?» (з посиланням на О. Галету) дозволяє дійти висновку про зіткнення в межах одного історико-літературного періоду двох естетичних систем, стилістик, ідеологій. На початку

роботи декларований принцип культурного трансферу, через який розглядається відривання мови від етносу, національної ідеології від території в контексті уявних спільнот, утопічної конструкції, трансляції між поколінного досвіду колективу. Акцентується здатність трансферу поєднувати дискурси, строкати культурні елементи, національні літератури, мовні дискурси.

У монографії обґрунтовується теза французького філолога, основоположника теорії трансферу М. Еспаня про те, що нова методологія передбачає особливий тип зіставлень, міграцій і переміщень образів, мотивів, персонажних структур. «В історії культури теорія культурного трансферу є методологічним уточненням до компаративізму» (с. 6). Зумовлені цим підходом порівняльно-типологічні та діяхронічні екскурси зосереджені передусім на маргінесах художніх цілостей, перехрещеннях мотивів і методів «віддаленого прочитання» авторських стилістик, жанрів, технік письма. Можна стверджувати, що трансфер безпосередньо пов'язаний з культурною компаративістикою, її здатністю до трансгресії і міжмистецького синтезу. Варто зауважити, що теорія та історія культурної компаративістики, обґрунтування доцільності її застосування в дослідженні української прози першої половини XIX століття містяться в спеціальному підрозділі монографії.

Автор пропонує власну теоретичну концепцію конкретного періоду розвитку національної прози. Вона узгоджується з поглядом на культурну компаративістику як царину міждискурсивних та інтеркультурних взаємодій, можливість створювати альтернативні історії літератури, зокрема емоційну, психоісторичну, антропологічну, просторову тощо. Можливості культурної компаративістики проілюстровано використанням суміжних наукових методів: крос-культурного аналізу, синергетичної інтерпретації, тезаурусного підходу. Це зумовлює всебічне дослідження культурних та етноментальних погранич, фронтирів у межах української прози першої половини XIX століття. Висунуті завдання цілком відповідають меті роботи, а її наукова новизна доводить сучасний рівень дослідження, можливість інтерпретації літератури означеної

добри поза межами її власної стилістики, виробленого нею поетологічного інструментарію.

Перший розділ «Українська проза першої половини XIX століття на маргінесах канону: теоретичні підвалини» засвідчує придатність найсучасніших наукових методик до аналізу відтвореної в літературі традиційної культури українців, обрядово-ритуального комплексу, народної сміхової культури і загалом усього етнографічного різнобарв'я першої половини XIX століття. Проза розглядається крізь призму символізації, текстуалізації, репрезентації, узагальнення емпіричного матеріалу і розгляду його у «великому часі», в контексті впливу на культуру і літературу пізніших епох. Крім того, інтерпретуються явища маргінальності, трансгресії, складної діалогічної взаємодії з іншим. Підкреслюється важливість вивчення ритуалів у літературі як фундаменту пізнання іншого в площині етнокультурної категорії, екзотизації, національних відмінностей та ін. У цьому зв'язку наголошено про неможливість досліджувати літературний канон ізольовано, лише орієнтуючись на виписані фольклористами і етнографами каталоги. Автором послідовно впроваджується думка Г. Блума про принципову відкритість канону, побудованого на методі включення, а не виключення, синтезі, противенствах, діалозі з іншими традиціями. Акцентована різниця між таким підходом і науковими описами етнографії І. Срезневського, М. Сумцова, О. Потебні, М. Возняка, Ф. Колесси, В. Гнатюка, В. Перетца.

Артур Малиновський пропонує теоретичну концепцію, в межах якої можливою є альтернативна (емоційна) історія української літератури. Міждисциплінарні екскурси в історію емоцій, їхнє національне забарвлення, зв'язок почуттів з ритуалами (власне ритуалізація емоцій) сприяють синтезу антропології, естетики сентименталізму, романтизму та національної ментальності. Виокремлюються такі складники емоцій, як ландшафт, територія, культурна географія. Аналізуються праці українських та зарубіжних дослідників у галузі емоціології.

Інтеркультурність, суміщення різних дискурсів усередині художнього тексту є предметом розгляду у підрозділі про культурну компаративістику. Слід зауважити, що автор органічно поєднує різні теоретичні ракурси і створює поле для всебічного розгляду творів Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка, П. Куліша в різних «зонах порівнюваності». Чітко відмежовуючись від традиційної компаративістики, автор віддає перевагу циркуляціям, так званим імбрікаціям, міжнаціональній інтертекстуальності і підпорядковує їм впливи, генетичні контакти, біографічні чинники. Такий підхід дозволяє показати літературу як рухливу систему, взаємодію її елементів. На підґрунті культурної компаративістики зручніше відчитувати постколоніальні акценти літератури підімперської України. Вдало використовуючи концепцію М. Шкандрія, автор пропонує власне бачення націєрозповідності української класики.

Другий розділ «Антропологія простору: обряди переходу, культурний обмін / торг в українській прозі першої половини ХІХ століття» містить аналіз літератури з точки зору топологічного повороту. Увага дослідника зосереджена на соковитих образах української кулінарії, її густативах, церемоніалах, різноманітних формах дозвілля, типах комунікації. Усе це розглядається в антропологічній перспективі, під кутом зору людського досвіду як своєрідної внутрішньої форми узагальнення вражень і відчуттів від зовнішнього світу. З оперттям на теоретичні праці з культурної антропології, філософії тілесності, етнології автор вибудовує власну концепцію літературної антропології першої половини ХІХ століття. Простежено відмінності між різними схемами універсального обрядового комплексу гостинності, встановлено зв'язок із сферою соціальності, ройовим та рольовим типом комунікації, цікаво описано античні матриці ритуалу та їх утілення в наративах Г. Квітки-Основ'яненка і М. Гоголя. Цікавими є спостереження над самою поетикою ритуалу, який уподібнюється до конструкції літературного твору, як, наприклад, в поетиці скасованої гостинності і анекдотичного пуанту, новелістичної несподіванки, порушення подієвої консеквентності. Увагу зосереджено як на текстах добре

відомих, так і тих, які традиційно кваліфікувалися як естетично меншовартісні, вторинні, проте не позбавлені культурно-історичного значення. Доведено, що саме такі тексти наочно демонструють емблематику епохи, колізії, художньо-естетичні цінності.

Третій розділ «*Homosentiens* в українській прозі. Архітектоніка чутливості у світлі теорії культурного трансферу» зорієнтований на дослідження творів різної художньої вартості та естетичної приналежності. Усі підрозділи так чи інакше доповнюють, увиразнюють, унаочнюють притаманний українській характерології і відтворений у літературі тип чутливої людини. Тут обґрунтовано необхідність уведення терміну *homosentiens* в літературознавчий обіг, його типологізації, дослідження варіативності поряд із суміжними культурно-історичними поняттями *homolegens* (людина читаюча), *homoludens* (людина, що грає) та ін. Прикметно, що саме поняття емоції, почуття розглядається комплексно, у зв'язку з перебігом історичних подій, художнім часопростором, концептами національної культури. Акцентується на трансферній ролі емоцій, які сприяють функціонуванню історико-літературного явища, персонажного типу, сповідуваного ним світовідчуження в довгих хвилях культури, в історичній перспективі. Емоції – це сліди, вкраплення, які сприяють консервуванню національної минувшини у спогадах, лементациях, філософських рефлексіях – в усьому тому, що М. Фуко назвав «археологією знання». Автор співвідносить відтворені у літературній нарації емоції з транстекстуальними практиками, письменницькими симпатіями і пріоритетами, залюбленістю в жанрову архаїку, античну давнину та ін. Крім емоцій, у розділі досліджуються фізичні відчуття, тактильний досвід, філософія тілесності як прояви антропологічного досвіду. Комплексний аналіз текстів Є. Гребінки з точки зору синтезу художнього простору, емоцій, тілесного досвіду із жанровою формою подорожі якраз постає зразком аналітичної антропології тексту.

Четвертий розділ «Поетика рамочних конструкцій / крос-текстові одиниці / емерджентність прози: синергетичні проєкції класичної прози» ілюструє можливості крос-культурного аналізу української прози. Досліджуються цикли

126 Studia methodologica, ISSN 2304-1222, No. 54. 2022

як наджанрові утворення, універсальні текстові форми, моделі узагальнення людського досвіду. Цикли М. Гоголя – типове втілення міжнаціонального трансферу і трансферу різних дискурсів, стилів, типів творчості, як, наприклад, архітектури і художнього слова, фольклору і романтичної літератури.

Узагальнюючими моделями, крос-текстовими одиницями постають міські тексти, семіотичні утворення, що потребують комплексного висвітлення. Прикметно, що конкретні впізнавані сюжети і мотиви подаються в історіософській площині, в контексті державотворчих ідей. У цьому сенсі приваблює аналіз «Татарських набігів», знакового тексту для дослідження фронтірної психології, етнонаціональних стереотипів, культурного пограниччя, дискурсу номадизму. З посиланням на концепцію І. Лисяка-Рудницького конфлікт потрактовано як одвічне протиборство меча і плуга, органічне для української культури.

Проаналізовано петербурзькі тексти з точки зору віддзеркалення етнонаціональної психології, провінційного кута зору, відображення загальників, класифікаторів опису літературної урбаністики. Підхід до цієї теми неоднозначний, обумовлений особистісними чинниками, біографічними перипетіями. Скажімо, Шевченків Петербург амбівалентний, розколотий навпіл, крізь естетизацію, мистецьке споглядання проглядають антиколоніальні інтенції, антиімперський пафос. Акцентовано на актуальності дослідження теми в аспекті гальмівних, репресивних тенденцій, які перетворювали тодішню українську літературу на культурно колонізовану і підпорядковану імперським приписам. Інтерпретуючи ідеї Т. Возняка, Ю. Барабаша, С. Павличко, В.Топорова, В. Фоменко, автор у всьому масиві петербурзьких текстів зумів виокремити внутрішню опозиційність, маркери ворожого для патріархальної свідомості чужинецького простору. Крос-культурний аналіз міських текстів увиразнює трансферний характер класичної прози, унаочнює образні моделі метрополії, імперського простору в межах національного літературного дискурсу. Продемонстровано синергію подібних зіставлень у площині культурної компаративістики.

У п'ятому розділі «Трансляційні практики націєрозповідності. Мовлення, ідеологія, тропологічна поетика, національна історія» досліджуються техніки і прийоми письменницьких риторик, мовленнєвої поведінки персонажів. Аналізуються праці Б. Андерсона, Б. Ашкрофта, Г. Бгабга, Г. Гріффітса, А. Мукгерджі, П. Родака, Е. Саїда, Г. Співак, Г. Тіффін та ін. Автор розглядає новочасну вітчизняну прозу крізь призму прихованої комунікації, притлумленого у різних проявах мовної мімікрії голосу спротиву. Крім теоретичних концепцій західних учених, у центрі уваги опиняються ідеї діаспорних літературознавців Ю. Луцького, П. Савчака, М. Шкандрія. Приваблює ідея міноритарного використання мови колонізатора, «нації як розповідності» Г. Бгабги, мови як маркеру політизації літератури, двоїстості, амбівалентності українських письменників так званої старшої генерації.

У монографії обґрунтовано компаративну складову постколоніальної методології, побудованої на зіставленнях, порівняннях, аналогіях, прихованих сенсах у текстах як дискурсивних утвореннях, прагматичних висловлюваннях. Колоніальна поведінка, антиколоніальний спротив і сполучення цих двох складових в постколоніальному дискурсі є предметом інтерпретації в останньому розділі монографії Малиновського А. Т. Зосереджено увагу на жанрових патернах колоніального дискурсу, амбівалентній природі націєрозповідності.

Монографія Малиновського А. Т. – це комплексне дослідження, в якому запропоновано принципово новий погляд на, здавалося б, канонізований літературознавцями історико-літературний період, у якому художнє слово постає в контексті націєрозповідності, ідеологічних нашарувань, національної історії. Окремі положення монографії можуть слугувати підґрунтям для створення альтернативної історії національної літератури.